

FARKAS BEÁTA

A közép-kelet-európai piacgazdaságok fejlődési lehetőségei az Európai Unióban

A tanulmányban a *kapitalizmus változatai* néven ismert összehasonlító politikai gazdaságtani iskola megközelítését felhasználva, empirikus elemzésre alapozva az Európai Unió közép-kelet-európai tagállamait új modellként helyezzük el a régi tagállamok modelljei között. Az intézményi elemzést összevetjük makroökonómiai vizsgálatokkal. Ezek megerősítik, hogy olyan modell alakult ki a térségben, amely jelentős fejlődést hozott, azonban olyan korlátai is megmutatkoznak, amelyek kétségessé teszik a régi tagállamok fejlettségi szintjéhez való felzárkózást. Az oktatás, a kutatás-fejlesztés és innováció fejletlensége, párosulva a viszonylag alacsony megtakarítási rátával és csökkenő népességgel, valószínűsíti, hogy a jelenlegi aszimmetrikus interdependencia-függőség a fejlett országoktól tartósan fennmarad. Az EU stratégiában megcélzott innovációvezérelt gazdaságfejlődésre való áttérés legfeljebb egyes országoknak – kivételesen – sikerülhet.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: O43, P16, P52.

A kelet-közép-európai posztoszocialista országok a rendszerváltozást követő transzformációs visszaesés után sikeres fejlődési pályára álltak. A transzformációs válság lezárulásában volt ugyan közöttük némi időbeli eltérés, nem egyforma mértékben érintették a világgazdasági hatások (például az 1997–1998-as pénzügyi válság), azonban összességében 1999-ben az új tagállamok egy főre jutó GDP-je vásárlóerő-paritáson mérve a régi 15 tagállam egy főre jutó GDP-jének 40 százalékát tette ki, ugyanez az adat 2008-ban 51,7 százalék volt (*European Commission [2009a]*). A balti államok, Románia és Bulgária viszont már a 2008-ban kirobbant válság előtt is a külső egyensúlytalansággal szembesült, Magyarország pedig hatalmas államadósságot halmozott fel. A válsággal az Európai Unió egészében bizonytalanná váltak a növekedési kilátások. Ezért indokolt feltenni azt a kérdést, hogy remélhető-e annak a dinamikus fejlődésnek a folytatása, ami az elmúlt időszakot jellemezte. Ennek megválaszolásához megvizsgáljuk azt az intézményrendszert, amely a közép-kelet-európai piacgazdaságokban a rendszerváltozás után két évtizeddel kialakult, és összehasonlítjuk az Európai Unió régi tagállamaival. Az intézményi megközelítéssel kapott képet összevetjük a makroökonómiai elemzések eredményeivel. Végül körvonalazzuk a lehetséges fejlődési pályákat.

* Köszönettel tartozom anonim lektoraimnak segítő észrevételeikért.

Kapitalizmusmodellek a kibővített Európai Unióban

Modellezés klaszteranalízissel

Az Európai Unióban a globalizáció kihívásaira adandó válaszok keresése során az európai gazdasági-társadalmi modellt gyakran szembeállítják az Egyesült Államokéval. Az utóbbi években azonban különböző kutatóműhelyekben egyre nagyobb figyelmet szentelnek a Közösségen belül kirajzolódott különböző fejlődési utaknak.

Ezek a törekvések összefonódnak a *kapitalizmus változatai (varieties of capitalism, VoC)* politikai gazdaságtani irányzat irodalmának kibontakozásával. A globalizáció felgyorsulása idején és a szovjet birodalom bukását követően egyre inkább középpontba került az a kérdés, hogy a nemzetközi verseny szorításában az országok a kapitalizmus egyetlen modellje felé haladnak-e, vagy több működőképes modellje van a piacgazdaságnak. Ebben a tanulmányban nem célunk az idevágó szakirodalom áttekintése. Kiindulópontként megállapíthatjuk, hogy az utóbbi időkben két átfogó megközelítést tekintenek leginkább elméleti alapnak, *Hall–Soskice* [2001] és *Amable* [2003] munkáit. Előbbiek a gazdasági tevékenységek koordinációja alapján a modern kapitalizmus két ideáltípusát írják le, a *liberális piacgazdaságot* és a *koordinált piacgazdaságot* – az utóbbiakon belül a mediterrán országok különálló csoportot alkotnak. Bruno Amable sem fogadja el azt a nézetet, hogy a globalizáció és a liberalizáció nyomása miatt világszerte intézményi konvergencia alakulna ki, de Peter A. Hall és David Soskice kettős felosztását nem tartja kielégítőnek, mert így alapvető különbségek maradnak figyelmen kívül. Elméleti munkák alapján feltételezi, hogy a *kapitalizmusnak öt modellje létezik, a piaci alapú, a szociáldemokrata, a kontinentális európai, a mediterrán és az ázsiai*, majd statisztikai vizsgálatokkal (főkomponens- és klaszterelemzéssel) igazolja ezeknek a modelleknek a létét.

A *kapitalizmus változatai* irodalmának tanulmányozása során szembeötlő, hogy az átfogó tipizálások nem foglalkoznak a közép-kelet-európai országokkal, más munkák a fejlettségi országoktól elkülönülten, inkább egymáshoz képest mutatják be azokat (ez utóbbiakra később még visszatérünk). Ezért érdemesnek tűnt Amable-nak az 1990-es évek második felének adataira alapozott vizsgálatát a 2008. évi válság előtti évek adataival megismételni az Európai Unióra szűkítve, de az posztoszocialista tagállamokat bevonva. Ezt a válság előtti helyzetképet majd arra is fel lehet használni, hogy a későbbiekben lemérhessük, milyen intézményi változásokat hoztak a válságkezelő intézkedések a kapitalizmus modelljeiben.

Amable megközelítését nemcsak azért indokolt követni, mert Hall–Soskice-szerzőpáros dichotóm rendszere túlságosan leegyszerűsíti a piacgazdaság intézményrendszereinek leírását, hanem mert az Európai Uniót vizsgáló más kutatók is nagyon hasonló eredményre jutottak. Közülük három, gyakran idézett szerző munkáját emeljük ki: *Ebbinghaus* [1999], *Boeri* [2002], *Sapir* [2006] egyaránt négy modellben gondolkodik. Utóbbi abból indul ki, hogy az egységes piac, a gazdasági és monetáris unió miatt Európán belül a *különbségek a szociálpolitikában és a munkapiac szabályozásában* jelennek meg, hiszen itt van érdemleges nemzeti szintű mozgáster. Az empirikusan megalapozott tipizálás eredménye az *angolszász, az északi, a kontinentális és a mediterrán* modell, ami az elnevezésbeli különbségtől eltekintve megfelel Amable felosztásának. Felvetődik a kérdés, hogy a közép-kelet-európai új tagállamok közelítenek-e valamelyik létező modellhez, vagy egy újabb modellt jelenítenek meg. Ennek megválaszolására Amable nyomán a gazdasági-társadalmi szektorok közül a termékpiacon, a munkapiacot, a pénzügyi rendszert, a szociális védelem rendszerét, az oktatást vizsgáltuk meg azzal az eltéréssel, hogy a kutatás-fejlesztést, innovációt is önálló alrendszerként kezeltük.¹ Minden egyes alrendszerre

¹ Amable mint a *kapitalizmus változatai* irodalmában általában, az OECD adatbázisára épített indikátorlistát használt. Ezért az adatbázist *tíjonnal kellett felépíteni*, mert ezek az adatok nem állnak rendelkezésre az EU összes

klaszterelemzést végeztünk, majd az így kapott klasztereket az úgynevezett kétlépéses eljárással együttesen is vizsgáltuk. A statisztikai leírás részletes bemutatásától itt eltekintünk (lásd Farkas [2011]), csak a végeredményt foglaltuk össze az 1. és a 2. táblázatban.

1. táblázat

Az EU 25 tagállamának együttes klaszterei

Klaszter	Tagországok
Északnyugati	Ausztria, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Írország, Németország,
Mediterrán	Görögország, Olaszország, Portugália, Spanyolország
Északi	Finnország, Luxemburg, Svédország
Közép- és kelet-európai	Bulgária, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia

Forrás: saját szerkesztés.

Az alrendszer összerakása alapján kapott együttes klaszterek lényegében egybeesnek a szakirodalom idézett kapitalizmusmodelljeivel, amit vizsgálatunk eredménye szerint egy újabbal, a közép-kelet-európai modellel kell kiegészíteni. Az új tagállamokról szerzett ismereteink megtagyargalása előtt áttekintjük a régi tagállamok klasztereiről kapott képet.

Észak csillagai

A szakirodalomban általánosan elterjedt felosztáshoz képest egy markáns eltérés adódott: nem lehetett kimutatni egy elkülönült angolszász modellt. Elemzésünk azt bizonyította, hogy az Európai Unió egységes belső termékpiacai integráltsága a legerősebb, a régi tagállamok klaszteréből csak a mediterrán országok váltak le. *A nem mediterrán, régi tagállamok között a munkapiacok, a pénzügyi rendszer és a szociális védelem* tekintetében karakteresek a különbségek. Ez megerősíti Sapir [2006] megközelítését, amely a munkapiac és a szociális védelem alapján tipizálta a régi tagállamokat. Csak ezen a három területen jelenik meg az angolszász modell, de az Egyesült Királyságban és Írországban is csak két-két esetben. A szociális védelmet figyelembe véve, Írország inkább „angolszásznak” tűnik, mint az Egyesült Királyság.² Ezért beszélhetünk a szokásos angolszász és kontinentális modellt összevonva északnyugati modellről, amelybe határesetként az Egyesült Királyság és Írország is beletartoznak.

Luxemburg méreténél fogva rendre sajátos helyzetbe került, három alrendszerben önálló klasztert alkotott. A statisztikai vizsgálatot ezért korrigálhatjuk, és indokolt lehet a szakirodalom szokásos besorolása a kontinentális (nálunk északnyugati) modellbe.

Az északnyugati klaszterből *Hollandia* mutat olyan jegyeket, amelyek az északi országok felé közelítik, ilyen a munkapiac berendezkedése, a hatékony oktatási rendszere, valamint az északi országokkal együtt – azoknál nagyobb mértékben – mozdult el a piaci alapú pénzügyi rendszer felé. *Ausztria* végig együttmozgott a kontinentális országok „kemény magjával”, Németországgal és Franciaországgal, de a munkapiac tekintetében a reformer

tagállamára. A saját hasonló indikátorlistánkhoz az Eurostat, az ECB, a Világbank, a Fraser Institute és a World Economic Forum adatait használtuk, a 112 indikátor pontos felsorolása megtalálható Farkas [2011]. Két tagállamot, Ciprust és Máltát nekünk is ki kellett hagynunk, mert sok adat hiányzott.

² Vizsgálatunk érthetővé teszi a britek integrációs politikáját, amely éppen az önálló pénzügypolitikához ragaszkodik, és a munkapiacra, az ahhoz kapcsolódó szociális jogokba, a munkaügyi kapcsolatokba zárkózik el a mélyebb integrációtól.

2. táblázat

Az Európai Unió kapitalizmusmodelljeinek intézményi jellemzői klaszterelemzés alapján

Intézményi területek	Északi	Északnyugati*	Mediterrán	Közép-kelet-európai
Termékpaciak	Az északnyugati országokkal egy klasztert alkotnak.	A termékpaci liberalizáltsága átlag feletti. A nemzetközi integráltság foka az országok nagysága szerint különböző.	Viszonylag kevésbé nyitott gazdaságok átlagnál erősebb állami jelenléttel és bürokratikus akadályokkal.	A fejlett technika hordozója a külföldi tőke. A termékpaci liberalizáltsága átlag körüli.
Kutatás-fejlesztés és innováció	Magas K + F-ráfordítás, ezen belül az üzleti szektor kiadása is. A területén magas a csústechnológia aránya. Németország ehhez a klaszterhez tartozik.	Közepes K + F-ráfordítás, ezen belül az üzleti szektor kiadása is. Magas a csústechnológiában foglalkoztatottak aránya.	Alacsony a K + F-ráfordítás, ezen belül az üzleti szektor kiadása is. Átlag alatti a csústechnológiában a foglalkoztatottak aránya.	A mediterrán országokkal egy klasztert alkotnak. A külföldi tőke miatt a területén alkalmazott csústechnológiában kisebb a szakadékok az északnyugati országokhoz képest, mint a K + F-ben.
Pénzügyi rendszer	Közepesen fejlett, koncentrált bankrendszer, fejlett nagy forgalmú tőzsde.	Fejlett bankrendszer, a tőzsde fejlettsége kissé átlag feletti.	Az északnyugati országokkal egy klasztert alkotnak ezen a területen.	Bankalapú, fejletlen a pénzügyi rendszer, meghatározó a külföldi bankok jelenléte. A pénzpiacok szerepe marginális.
Munkapiac és munkaügyi kapcsolatok	Rugalmas és magas szintű foglalkoztatás. Magas a munkapiaci eszközök-re fordított kiadás. Magas szintű szervezeti vezettség. Idetartozik Dánia, közel áll Hollandia.	Az átlagnál mervebb munkapiac és közepes aktív munkapiaci kiadások. Középes szakszervezeti vezettség, kiterjedt bérlakuk. Szlovénia is idetartozik.	Spanyolország és Portugália az északnyugati klaszterbe került, Olaszország és Görögország a közép-kelet-európai országokkal alkot egy klasztert.	A munkapiac mervevsége kissé átlag feletti. A munkapiaci eszközökre viszonylag keveset költenek. Gyenge kollektív bérlakuk, kivéve a két mediterrán országot.
Szociális védelem	Magas szintű jóléti kiadások, közepesen a családi és gyermekátogatások. Alacsony szintű jóléti egyenlőtlenség. Dánia is idetartozik.	Átlag feletti jóléti kiadások, az öregségi támogatások aránya az átlagnál magasabb. Középes jóléti egyenlőtlenségek.	Az északnyugati országokkal egy klasztert alkotnak ezen a területen.	Alacsony szintű jóléti kiadások, magas szintű jóléti egyenlőtlenség. Lengyel-, Magyarország és Szlovénia az északnyugati klaszterbe tartoznak.
Oktatás	Magas a közép-, a felsőfokú végzettségűek és a felnőttképzésben résztvevők aránya. Magas a GDP-hez viszonyított oktatási kiadások aránya.	Ausztria, Dánia, az Egyesült Királyság, az északi országokkal, a többiek a közép-kelet-európai országokkal alkotnak egy klasztert.	Az alacsony végzettségűek aránya kungroan magas, a felsőoktatási beiskolázás kissé átlag feletti. Az oktatási kiadások átlag alattiak.	A középfokú végzettségűek aránya a legmagasabb, a felsőoktatásba beiskolázottaké kissé átlag alatti. Az oktatási kiadások átlag alattiak. Szlovénia az északi országokhoz tartozik.

* A pénzügyi rendszerben az Egyesült Királyság és Hollandia önálló klasztert alkot, a többieknek kissé fejlettebb bankrendszerrel és sokkal fejlettebb pénzügyi alappal. A munkapiac és munkaügyi kapcsolatok területén az Egyesült Királyság és Írország és a rugalmas munkapiacal és gyenge kollektív bérlakukkal önálló klasztert alkot. A szociális védelemben Írország az alacsony szintű jóléti kiadásaival önálló klasztert alkot, mert ezek szerkezete eltér a szintén alacsony kiadási szintű közép-kelet-európai országokéitól.

Forrás: saját szerkesztés.

kontinentális országok közé szokás sorolni Hollandiával együtt (*Eichhorst* [2007], *Sapir* [2006]), s az oktatási rendszerét tekintve az élenjárók klaszterébe került. *Dánia* három alrendszerben (munkapiac, szociális védelem, oktatás) is az északi országok között szerepel, ezért határeset az északnyugati és az északi klaszter között.

Az angolszász modellnél *határozottabban különül el a mediterrán és az északi modell*. A *mediterrán országok* egy csoportot alkotnak, az egyes alrendszerek klaszterelemzésében kibontakozó kép megfelelt annak, amit a szakirodalom alapján várhattunk. Esetleg az lephet meg bennünket, hogy az integráció egyik alapító tagállama, Olaszország, a fejlett északi régiói ellenére teljesen belesimul a mediterrán országok klaszterébe. Egy olyan alrendszer sem volt, ahol a többi mediterrán országtól elválva, a kontinentális országok közé került volna.

Amint már utaltunk rá, a kapitalizmus modelljeinek vizsgálatai nem öncélú tipizálások érdekében születtek, hanem mert versenyképes intézményegyüttesek után kutatnak. Ezért övezi különös figyelem az *északi országok* modelljét. Az 1990-es évek közepén az északi országokat sújtó gazdasági nehézségek idején úgy tűnt, hogy a skandináv jóléti állam egyszer s mindenkorra megbukott. Sikeres reformjaik révén azonban egy olyan fejlődési utat jártak be,³ hogy manapság úgy merül fel a kérdés, tartósan fenntartható pályán vannak-e, ami alternatívája lehet az angolszász típusú kapitalizmusnak. Ez egy olyan modell megvalósítását jelentené, ami *jobban megfelel az európai gazdasági-társadalmi modell sajátosságainak, értékrendjének*. Az tény, hogy az Európai Unió versenyképességét szolgáló lisszaboni reformokban rendre az északi országok álltak az élen Hollandiával, Ausztriával és Írországgal (*Farkas* [2008]). Nemcsak a többszörösen idézett *Sapir* [2006] tanulmány mutatja be úgy az északi modellt, mint ami egyszerre képes megvalósítani a gazdasági hatékonyságot és a magas fokú szociális egyenlőséget, hanem más Európai Unióhoz kapcsolódó kutatóintézet tanulmányában is ilyen beállításban értelmezik (*Schubert–Martens* [2005]). Az innovációért tett erőfeszítések és az erős verseny a termékipiacokon, a rugalmasság a munkapiacra ellensúlyozza a magas közkiadásokat (*Aiginger* [2008], *Heipertz–Ward–Warmedinger* [2008]). A gazdasági növekedés ütemének átlaga mind 1970 és 2006 között, mind 1990 és 2006 között alacsonyabb volt, mint az Egyesült Államokban, de meghaladta a kontinentális országok növekedési ütemét, és 1990 és a 2006 között a mediterrán országokét is. Az európai angolszász országok az északiakhoz hasonló szinten teljesítettek. *Aiginger és szerzőtársai* [2007] tanulmány szintén azt a következtetést vonja le, hogy a gazdasági teljesítmények az angolszász és az északi modellt igazolják, de a nagyobb társadalmi kohézió az északi modell mellett szól. Még az IMF égisze alatt is megjelent egy könyv a svéd jóléti államról, amely elismeri – további reformokat javasolva –, hogy ez a sajátos intézményegyüttes működőképes (*Thakur és szerzőtársai* [2003]).⁴ Az északi országok munkapiaci reformja – amelyek egymáshoz képest is mutatnak lényeges eltéréseket – az európai uniós reformtervek egyik kiinduló pontja, a rugalmas biztonság (*flexicurity*) dán rendszerének tapasztalatai vezérfonalul szolgálnak (*European Commission* [2007]).

Azt senki sem vitatja, hogy a társadalom előregedése veszélyt jelent arra a törékeny egyensúlyra, amit az északi országok kialakítottak a gazdasági hatékonyság, versenyképesség és a szociális kohézió között. Abban viszont már megoszlanak a vélemények, hogy az északi országok jelenlegi gyakorlata mennyiben önálló modell, mennyiben átmeneti megoldás az angolszász liberális kapitalizmus felé tartó úton. *Anxo–Niklasson* [2006]

³ A svéd átalakulást mutatja be *Györffy* [2006], az északi jóléti államokat *Kiander* [2004].

⁴ A szerzők az alcímbe jelzik, hogy itt a közgazdasági főáramhoz képest egy csodabogárról van szó: *Can the Bumblebee Keep Flying?* A hasonlatot a svéd miniszterelnöktől vették át. A poszméhék ugyanis elvileg nem repülhetnek, nagy a testük, kicsi a szárnyuk. Az IMF akkurátus szerzői a tanulmány végén helyreállítják a tudományos világtrendet, arra a tanulmányra hivatkoznak, amelyben fizikusok megmagyarázzák, hogyan lehetséges ez mégis.

szerint például a svéd gazdaság reformja az eredeti svéd modell lényegi elemeihez való visszatérés, míg Ryner [2002] szerint konszolidált neoliberalizmus. Az északi országok másfél évtizede kétségtelenül sikeres fejlődési pályán mozognak.⁵ A modell hosszabb távú fenntarthatóságáról, mibenlétéről szóló vitákhoz döntő érveket szolgáltatni majd a következő évek, amelyek megmutatják, *hogyan lesznek képesek alkalmazkodni a válsághoz, az azt követő strukturális átrendeződésekhez*. Mindenesetre eddig Svédország, Finnország és Dánia a válság alatt sem adósodott el, a 2010–2012 közötti, az EU átlagában 79,1–83,8 százalék GDP-arányos államadóssággal szemben Dánia államadóssága várhatóan 50 százalék, Svédorszáé 40 százalék alatt marad, Finnorszáé 53 százalékot ér el (*European Commission* [2010b]).

A 2008. évi válság tette szembetűnővé, hogy *Németország* a válság előtti évtizedben lassú, de folyamatos reálleértékelést ért el az euróvezetben, és a versenyképessége megerősödött (*European Commission* [2010a], *Antalóczy* [2010]). Az utóbbi években egyértelműen a régi európai szociális modellt és a munkapiac ezzel járó merevségét tették felelőssé a német gazdaság nehézségeiért (*Siebert* [2006], *Sinn* [2007]). Németország számára azonban a skandináv út nem volt járható. Munkapiacát hagyományosan a már foglalkoztatottak erős védelme, a nagyvonalú munkanélküli-ellátás és a passzív munkapiaci eszközök nagy súlya jellemezte. Az északi munkapiaci reformok ezt a *status quót* fenyegették volna, a nagyobb rugalmasság együtt járt volna a szolgáltatási szektorban újonnan létrejövő, alacsonyan fizetett munkahelyekkel. Németországban az állam a munkapiaci reformokat csak lépésről lépésre, a nem tipikus foglalkoztatási formákból kiindulva képes megvalósítani – a munkapiac „magjában” dolgozók erős érdekvéonyesítő képessége miatt (*Eichhorst* [2007]). A németek fenntartását az északi munkapiaci megoldásokkal szemben az is növeli, hogy ott maga az állam a jóléti szolgáltatások keretében vállalja a foglalkoztatás tekintélyes hányadát, míg Németországban a munkapiac fontos szegmensét az exportorientált iparban, azaz a magánszektorban dolgozó, jól képzett munkások adják ma is. A legfejlettebb országok közül csak Hollandiában, Ausztriában és az Egyesült Államokban magasabb a magánszektorban dolgozók foglalkoztatási rátája, mint Németországban és körülbelül akkora, mint az Egyesült Királyságban (*Heipertz–Ward–Warmedinger* [2008]). A válság után érdemes lesz tüzetesebben megvizsgálni, hogy a német gazdaság intézményi változásait hogyan lehet értékelni a fenti tipizálás keretében.

A közép-kelet-európai modell

A közelmúltban több kísérletet is tettek a közép-kelet-európai országok fejlődésének intézményi szempontú értékelésére, a meglévő modellekkel való összevetésére. Ezek a tanulmányok azonban vagy csak néhány országra terjedtek ki, vagy a felhasznált adatok, szempontok köre volt szűkebb, mint amit a régi kapitalista országok esetében szoktak alkalmazni a *kapitalizmus változatai* irodalmában.

Berrou–Carrincazeaux [2005] klaszterelemzésük alapján úgy látják, hogy Csehország, Lengyelország és Magyarország a mediterrán országokhoz állnak közel. *Cernat* [2006] nagyon kevés mutatót felhasználva Észtországot angolszász, Bulgáriát, Lengyelországot, Lettországot, Litvániát, Romániát, Szlovákiát kontinentális országnak írja le. Meglepő módon szerinte Csehország, Magyarország, Szlovénia az ázsiai országokra jellemző fejlesztő modellbe tartozik. Saját hazáját, Romániát mint esettanulmányt részletesebben tárgyalja.

⁵ *Romsics* [2008b] a finn történelmi fejlődés kapcsán mutatja be a társadalmi tőke szerepét a gazdasági fejlődésben. Ennek figyelembevétele nélkül az északi országok múltbeli felzárkózási sikerét és jelenbeli versenyképességét nem lehet megérteni.

Cernat [2006] úgy gondolja, Románia a többi országtól eltérően csak részlegesen felel meg a kontinentális modellnek, inkább *koktéلكapitalizmusnak* nevezhető. A kapitalista átalakulás során a globalizáció (és a Világbank) az angolszász modellt közvetítette, az Európai Unió az angolszász és a kontinentális modellt, a hazai tényezők egy államközpontú, klientista kapitalizmus irányába vittek. Ezeknek összhatásaként egy nem konzisztens, nem hatékony képződmény fejlődött ki.

Lane [2007] elsősorban a közép-kelet-európai országokat állítja szembe a balti kivételével volt szovjet tagállamokkal. Az előbbieket a kontinentális országokhoz hasonlítja, s azon belül különít el olyan alcsoportot, ahol kevésbé privatizáltak, intenzívebb maradt az állami beavatkozás (Bulgária, Horvátország, Lettország, Litvánia, Románia).

Knell–Srholec [2007] 2000 körüli adatokra építve azt a következtetést vonják le, hogy a közszektor méretét és a jövedelmi egyenlőtlenségeket tekintve a közép-kelet-európai poszt-socialista országok többsége liberálisabb, mint az Egyesült Államok, ugyanakkor az üzleti szabályozás meglehetősen merev. A munkapiaci szabályozásban is egyenletlenül oszlanak meg a liberális és a koordinált piacgazdaság jellemzői.

King [2007] szembeállítja a liberális függő országokat (Csehországot, Lengyelországot és Magyarországot) a patrimonális államokkal (Oroszországgal, Romániával, Ukrajnával, Milosevics Szerbiájával). A szerző a liberálisnak nevezett államokkal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy két lényeges különbség választja el a nyugat-európaiaktól, nevezetesen a külföldi tőkére, technológiára és vevőkre való óriási ráutaltság és a munkások kiszolgáltatottsága.

Mykhnenko [2007] Ukrajnát és Lengyelországot hasonlítja össze, és eltéréseik ellenére a kontinentális modell gyengített változatának, illetve *Hall–Gingerich* [2004] terminológiájával élve vegyes piacgazdaságnak tartja (ami a mediterrán modell megfelelője). Észtország és Szlovénia *Feldmann* [2007] és *Buchent* [2007] is arra indította, hogy a liberális és koordinált piacgazdaság közép-kelet-európai megvalósulását rajtuk keresztül mutassák be. *Bohle–Greskovits* [2007] amellett érvelnek, hogy a szocialista rendszer bukása után a kapitalizmus három változata alakult ki Közép-Kelet-Európában: egy tisztán neoliberais típus a balti államokban, egy „beágyazott” neoliberais típus a visegrádi országokban, valamint egy neokorporatista rendszer Szlovéniában. *Blanke–Hoffmann* [2008] szerint a balti országok a liberális modellt, a Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovénia a koordinált piacgazdaságét követi.

Csaba [2007], [2009b] hasonlóképpen az átalakult országok közötti különbségeket hangsúlyozza. Az állami újraelosztás mértéke alapján három visegrádi ország, Csehország, Lengyelország és Magyarország különül el, az angolszász szintre hasonlító Szlovákiától és balti országoktól. Romániát és Bulgáriát azért nem sorolja az utóbbiak közé, mert a mezőgazdaság részesedése a GDP-ből és a foglalkoztatásból jóval meghaladja a többi közép-kelet-európai új tagállam szintjét. A FÁK tagállamai élesen elkülönülnek az Európai Unió új tagállamaitól, előbbieken az állam vezérelte gazdasági modell állandósult.

Kapás–Czeglédi [2008] a gazdasági szabadságra, a termék- és munkapiacok liberalizálására vonatkozó három világszervezet adatbázisát, illetve ezek indexeit felhasználva arra a következtetésre jutnak, hogy a munkapiac és a vállalati szervezet tekintetében mind a régi, mind az új tagállamok ugyanazokkal a kihívásokkal találják szembe magukat, jelentősen elmaradva az Egyesült Államoktól, saját klaszterelemzésükben az egyes klaszterekben a régi és az új tagállamok keverednek.

Az Európai Bizottság munkaügyi kapcsolatokról szóló jelentése (*European Commission* [2008]) a közép-kelet-európai országokat önálló kapitalizmusmodellnek tekinti. Ugyanakkor egyes területeken nyitva hagyja a kérdést, hogy az ellentmondásos tendenciák közül melyik lesz a véglegesen megoldás. *Rodrigues* [2009] a lisszaboni stratégia kapcsán vet számot az EU-n belüli kapitalizmusváltozatokkal, és arra utal, hogy a keleti típust

ki kellene dolgozni. A *Rodrigues* [2009]-cel közös kötetben *Török* [2009] néhány szempont felvetésével megerősíti, hogy a közép-kelet-európai országok önálló modellt alkotnak. *Nölke–Vliegenhart* [2009] is új kapitalizmusmodell létét bizonyítják, amelyet függő piacgazdaságnak neveznek, de vizsgálatukat csak a visegrádi országokra korlátozzák. *Balaton–Törös* [2010] szintén önálló gazdaságfejlesztési modellnek találják a posztoszocialista országokat az International Institute of Management Development (IMD) adatbázisán végzett klaszterelemzésükben.

Ebből az áttekintésből jól látható, hogy a *szakirodalomban nem körvonalazódott közös álláspont* az átalakult posztoszocialista országok intézményi berendezkedésének megítélésében, hanem kifejezetten egymással szembenálló vélemények fogalmazódtak meg, akár egy tanulmányköteten belül is. Egy, a vizsgálatunkon kívüli kérdésben van megegyezés; nevezetesen, hogy az uniós posztoszocialista országok és a FÁK államai között nagyfokú, ha úgy tetszik, minőségi különbség van.

Vizsgálatunk azt mutatja, hogy jogos az önálló közép-kelet-európai modellre vonatkozó megközelítés. Ez annak ellenére így van, hogy az előbbieken hivatkozott tanulmányok a közép-kelet-európai országok között valóban létező, fontos különbségekre mutattak rá. A klaszterelemzésünk azonban azt jelezte, hogy a közép-kelet-európai országok *elkülönültsége a régi tagállamoktól erősebb, mint az egymás közötti különbségük*.

A 2. táblázatban már áttekintettük a közép-kelet-európai modell jellemzőit is, most azt nézzük meg, hogy ezek milyen *hasonlóságokat mutatnak a már létező modellekkel*. A termékpiacon liberalizáltsága az *északnyugati és a mediterrán országoké közé* helyezhető el, és a fejletlen K+F és innováció leginkább a *mediterrán* országokéra hasonlít. A bankalapú pénzügyi rendszer a *kontinentális európai* országokéval rokonítható, de jóval fejletlenebb szinten, s a pénzpiacok esetében az elmaradás még nagyobb. A munkapiac rugalmassága közelít az *angolszász* modellhez, ha azt nem is éri el. Az állam szervező szerepet játszik a munkaügyi kapcsolatokban, mint a *mediterrán* modellben, de a munkaadói-munkavállalói kapcsolat nem konfliktusos. A szociális védelem rendszerénél az országok kettéválnak, egyik részük az *angolszász*, másik részük a *kontinentális európai* (nálunk *északnyugati*) modellre hasonlít. Az oktatási rendszerük – amennyiben itt egyáltalán modellekről lehet beszélni – leginkább a *kontinentális* oktatási rendszerrel vethető össze. *Szlovénia* három alrendszerben sem tartozik a közép- és kelet-európai klaszterbe, határeset az *északnyugati* modellel. Az elmúlt húsz év gazdasági átalakulásának eredményét a *kapitalizmus változatai* irodalmának nyelvén úgy foglalhatjuk össze, hogy a magyar társadalom – és valószínűleg a többi új tagállam is – *az északi országok berendezkedésére vágyik, míg a valóságban kialakult közép-kelet-európai modell a régi tagállamokban fellelhető kapitalizmus típusok közül erre egyetlen elemében sem hasonlít*.

Első látásra úgy tűnhet, hogy esetlegesen kerültek egymás mellé a különböző alrendszerek intézményi megoldásai, jogos a „kóktélkapitalizmus” kifejezés. Ha jobban megfigyeljük a közép-kelet-európai modell elemeit, felfedezhetjük, hogy ezek nem függetlenek a rendszerváltozáskor meglévő adottságoztól, kiinduló feltételektől.⁶ A *tőkehiány* szükség-szerűvé tette a külföldi tőkebevonást, ami elvileg együtt járhatott volna olyan piacvédelmi intézkedésekkel, mint amelyek a felzárkózó országoknál más korban, illetve más régióban szokásosak, de ezek az országok az *európai integrációhoz* akartak csatlakozni, amelyben a *liberalizáció alapvető követelmény, és a nyugati országokban uralkodó közgazdasági paradigmából is ez következett*. A tőkehiány szükség-szerűvé tette, hogy a pénzügyi rendszer bankalapú lesz, hiszen a külföldi tőke tetemes része a pénzügyi szektorban, a bankokban

⁶ A történelmi múlttól való függés erősebbnek bizonyult, mint azt a rendszerváltozáskor akár a hazai, akár a külföldi szakemberek feltételezték, *North* [2006] útfüggőségre vonatkozó elméletét figyelembe véve, viszont nem meglepő.

jelent meg. A munkapiacok működése, illetve a munkaügyi kapcsolatok azért különböznek mind az angolszász, mind a mediterrán országoktól, mert a *civil társadalom, ezen belül a szakszervezeti szerveződés nemcsak az északi, északnyugati országokhoz, hanem ezekhez képest is erőteljesebb*. Az európai uniós jogharmonizáció kényszere nélkül a munkavállalók pozíciója feltehetően még gyengébb lenne. A szociális védelem alacsony vagy magasabb szintje, a jóléti újraelosztás leszorítása aszerint történt meg, hogy relative hol *erősebb vagy gyengébb a civil társadalom*, illetve a szociális védelem intézményeinek milyen mély gyökerei, hagyományai vannak. A K+F és innováció rendszere szintén jól megérthető abból a körülményből, hogy hiányzik az a hazai bázisú, nemzetközileg versenyképes vállalati háttér, ami az északi, északnyugati országokban az innovációs rendszer motorja. Ennek hiányát az államilag indukált K+F sehol nem képes pótolni.⁷ *Szlovénia példája* pedig azt mutatja, hogy a külső hatások nem voltak ellenállhatatlan erejűek. Az állami eladósodás hiánya adott elegendő mozgásteret, a munkás-önigazgatás tapasztalatai pedig elegendő társadalmi erőt, hogy az uniós konformitás határain belül, de a külső környezet ajánlásaitól eltérő utat válasszon (*Stanojevic* [2005]).

A fejlődés kilátásai a közép-kelet-európai modellben

A klaszterelemzés egy „pillanatképet” adott az Európai Unióról a kétezres évek első évtizedének közepéről származó adatok alapján. A fejlődési lehetőségek feltérképezéséhez fontos, hogy makroökonómiai vizsgálatok segítségével a gazdasági folyamatok időbeli alakulását is áttekintsük. A gazdasági növekedés, fejlődés kérdése gyakran összekapcsolódik a felzárkózásával, és ez különösen igaz az Európai Unió új tagállamaira. Az Európai Unió minden dokumentuma az új tagállamok útját nem egyszerűen a fejlődés, hanem a felzárkózás, a konvergencia szempontjából értékeli.⁸ A konvergencia lehetőségének, modellezésének óriási makroökonómiai és regionális gazdaságtani irodalma van, amivel mi itt nem foglalkozunk. Elfogadjuk adottságként, hogy ebben a térségben a konvergencia központi célkitűzés mind uniós, mind tagállami szinten, amit a gazdasági növekedéssel mérnek, s megpróbáljuk megítélni a realitását. A rendszerváltozás legfontosabb ígérete az volt ugyanis, hogy a második világháború után a fejlődés fő sodrából kiesett közép-kelet-európai országok történelmileg belátható időn belül felzárkózhatnak a nyugati országokhoz.⁹

Amint már utaltunk rá, a 2008. évi válság előtt évtized kétségtelenül sikeres volt a konvergencia szempontjából. A 2008. évi pénzügyi válság azonban kétségessé tette ennek a folyamatnak a töretlen folytatását. Mind az Európai Bizottság (*European Commission* [2009a]), mind az *IMF* [2009] elemzése számít a feltörekvő piacok kockázati besorolásainak ártértékelésére, ami jó néhány új tagállamban – legalábbis időlegesen – visszaveti a konvergenciát, nőni fog a jövedelmi különbség a gazdagabb tagállamokkal szemben.¹⁰ A Bizottság megvizsgálta, hogy milyen hatással járt a gazdasági válság a potenciális kibocsátásra (*European Commission* [2009c]). Eszerint a válság után a régi tagállamokban 2012–2013-ra visszatér a válság előtti potenciális növekedési ráta, az új tagállamokban a munkaképes korú népesség csökkenése miatt már nem.

⁷ *Szanyi* [2009] összehasonlítása a kis európai országok nemzeti innovációs rendszereiről megerősíti, hogy az állam fejlesztő szerepe csak megfelelő vállalati háttérrel lehet sikeres.

⁸ A felzárkózás és konvergencia fogalmi különbségéről lásd *Halmi* [2009].

⁹ A felzárkózás, a konvergencia célkitűzését nem tekintjük tudományos értelemben valamiféle evidenciának, hanem olyan közgazdaság-tudományon kívüli, társadalmi, történelmi tényezőkké magyarázható adottságnak, aminek viszont nagyon jelentős gazdaságpolitikai hatásai vannak.

¹⁰ A befektetések egy speciális piacán, a kockázati-tőke-befektetésekénél szintén a 2007-ig tartó közép-kelet-európai aranykor végével számolnak (*Karsai* [2009]).

Már a válságtól függetlenül is megjelent olyan számítás, amely a jövőre nézve megkérdőjelezte a konvergencia megvalósulását. Az Európai Bizottság az előregedés hatásaival kapcsolatban 2007-től 2060-ig készített előrejelzést (*European Commission* [2009b]). Az EU egészére igaz, hogy a népességsökkenés miatt 2020 után várható erőteljes visszaesés a 27 EU-tagország potenciális növekedési rátájában, ezért a növekedés domináns forrása a termelékenység növekedése marad. A nagyobb mértékű népességsökkenés miatt a posztoszocialista tagállamokban a növekedési ráta hanyatlása is nagyobb lesz (3. táblázat).

3. táblázat

A potenciális növekedési ráta és az egy főre jutó GDP növekedési rátájának előrejelzése az Európai Unióban, a régi és az új tagállamokban, 2007–2060 (százalék)

	Potenciális növekedési ráta			Egy főre jutó GDP (növekedési ráta)		
	EU-27	EU-15	EU-12	EU-27	EU-15	EU-12
2007–2060 átlaga	1,7	1,7	1,8	1,7	1,6	2,2
2007	2,7	2,3	5,7	2,2	1,6	6,1
2015	2,3	2,2	3,3	2,0	1,8	3,3
2020	2,1	2,0	2,6	1,9	1,7	2,8
2030	1,7	1,6	1,8	1,6	1,5	2,2
2040	1,4	1,5	0,8	1,4	1,4	1,3
2050	1,3	1,5	0,4	1,5	1,5	0,9
2060	1,4	1,5	0,7	1,7	1,7	0,4

Forrás: European Commission [2009b] 424., 430., 434. o. alapján saját szerkesztés.

Az egyes kohéziós országokra kiszámolva az előrejelzések következményeit, az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson számított GDP tekintetében a teljes konvergenciát 2060-ig az 27 EU-tagország átlagához viszonyítva Ciprus és Észtország érheti el, Csehország, Szlovákia és Szlovénia 90 százalék, Románia és Bulgária 60 százalék, a többiek 70-80 százalék körül teljesítenek várhatóan (*Halmai-Vásárhelyi* [2010] 244. o.).

Ezek a termelési függvényre alapozott számítások a modellben meghatározott feltételek mellett (beleértve a változatlan gazdaságpolitikát) állnak fenn, tehát nagymértékű bizonytalanságot hordoznak magukban, továbbá a strukturális átalakulások másik növekedési pályára állíthatnak egy gazdaságot. Éppen ezért a válság hatását értékelő bizottsági elemzés a jövőre nézve három forgatókönyvet vázolt fel (*European Commission* [2009c]). A felzárkózás szempontjából a szimulációba – annak logikájának megfelelően – csak az új tagállamok kedvezőtlenebb demográfiai helyzetének megfelelő forgatókönyv került be. A 2008. évi válság azonban a közép-kelet-európai országok egész felzárkózási modelljének sebezhetőségét is megmutatta.

A tőkehiányos közép-kelet-európai országok fejlődésüket a külföldi tőkére alapozták/alapozzák, ami lehetővé tette a 2008-ig tartó lendületes növekedést. Az EU-tagság megnövelte ezeknek az országoknak a tőkevonzó képességét, így a beruházások a – feltörekvő ázsiai országokhoz képest alacsonyabb – megtakarításokat meghaladó módon növekedhettek. Az új tagállamokban a növekedés fő motorja a hazai kereslet élénkülése volt. Az EU-tagság, illetve annak a lehetősége 2000 és 2008 között átlagban 1,75 százalékot adott hozzá az új tagállamok növekedéséhez, 0,3 százalékot a fejlettségükben összevethető ázsiai feltörekvő országokhoz képest. Ennek a fejlődési útnak az ára viszont *a deficites folyó fizetési mérleg, a valuta reálféltérkelődése és a külföldi megtakarításoktól való függés lett* (*European Commission* [2009a], *Hermann-Winkler* [2009]).

A rendszerváltozás után általánosan elfogadott feltételezés lett, hogy a működőtöke beáramlása nemcsak a tőkehiányt enyhíti, hanem fejlett technológiát hoz, ami tovagyrúzó (*spillover*) hatásával a hazai gazdaságot is versenyképessé teszi. Két évtized elteltevel a szakirodalom árnyaltabb képet fest a tényleges hatásokról. Az Európai Bizottság értékelése arra a megállapításra jutott, hogy a működőtöke-beáramlásnak köszönhetően az új tagállamok exportszerkezetében magas a csúcstechnológiát képviselő termékek aránya. A magas szintű technológia kiszolgálása azonban munkaintenzív feladatok mellett rutinjellegűek ellátását is igényli, s Németország esetében részletes elemzéssel is bizonyítják, hogy inkább az értéklánc alacsony hozzáadott értékű elemei kerültek ki az új tagállamokhoz. Az *European Commission* [2009a] értékelése a régi tagállamok szemszögéből nézve megállapítja, hogy a termelés áthelyezése, relokációja segít fenntartani a cégek versenyképességét, valamint megtartani az „érett” (*mature*) gazdaságban a termelés magasabb tudástartalmú részét és a tulajdont. Számos empirikus kutatás vizsgálta a működőtöke hatását a technológiatranszferre és a termelékenységre. Ezek eredményei egyrészt ellentmondanak egymásnak, másrészt egy-egy kutatás is vegyes következtetésre jutott, azaz pozitív és negatív hatást egyaránt talált a gazdaság különböző szegmenseiben (például *Békés és szerzőtársai* [2009], *Bijsterbosch–Kolasa* [2009], *Görg és szerzőtársai* [2009], *Geršl és szerzőtársai* [2007], *Szanyi* [2010], *Tiits* [2008], *Torlak* [2004], *Uppenbergr–Riess* [2004]).

Az EU 27 tagállamát összehasonlítva, az új tagállamok sajátossága nem abban van, hogy akár a beáramló működőtöke aránya az állótöke-beruházásokhoz viszonyítva, akár a külföldi működőtöke-állomány a GDP-hez viszonyítva magas, hanem a befelé és a kifelé irányuló tőkemozgás nagyságának aszimmetriájában. A régi tagállamok közül sehol sem haladja meg a 2-t a beáramló külföldi működőtöke aránya a kiáramlóhoz képest. A poszt-szocialista tagállamok közül csak Szlovéniában van 2 alatt (a GDP-hez viszonyított százalékos arányok alacsony szintje mellett), a többieké 2,82 és 61,53 között van (Romániáé és Bulgáriáé 60 felett) (*UNCTAD* [2008]).¹¹

Az elmondottak alapján összetett kép rajzolódott ki a közép-kelet-európai országok fejlődési kilátásairól. Egy olyan modell alakult ki a térségben, amely jelentős fejlődést hozott, és magában hordozza a további fejlődés lehetőségét. Megmutatkoznak azonban olyan korlátok is, amelyek a régi tagállamok fejlettségi szintjéhez való gyors felzárkózást kétségessé teszik. Az EU régi tagállamaihoz képest elmaradott oktatási, kutatás-fejlesztési és innovációs rendszer, párosulva a viszonylag alacsony megtakarítási rátával és csökkenő népességgel, valószínűsíti, hogy a jelenlegi aszimmetrikus interdependencia a fejlett „centrum” országoktól tartósan fennmarad.¹²

Következtetések

Ahhoz, hogy az új tagállamok fejlődési lehetőségeire, perspektívájára nézve további következtetést tudjunk levonni, keresnünk kell egy értelmezési keretet. Noha ma már a neoklasszikus alapokra épülő endogén növekedésméletek sem érzéketlenek a növekedés intézményi összetevői iránt, kevésbé alkalmasak arra, hogy egy intézményi vizsgálat eredményeit ezek segítségével értelmezzük. A *kapitalizmus változatai* néven ismert összehasonlító politikai gazdaságtani iskola egyik alapfeltevése ugyanis, hogy a különböző

¹¹ Az Európai Bizottság versenyképességi jelentésének részletes empirikus elemzése a kutatás-fejlesztési és innovációs tevékenység vonatkozásban ugyanezt az aszimmetrikus függést mutatja. Az új tagállamok iparában meghatározók a külföldi tulajdonú cégek K+F-kiadásai, ugyanakkor ezen cégek határon átnyúló K+F- és innovációs tevékenységének túlnyomó része a régi tagállamok között zajlik (*European Commission* [2010c]).

¹² A szociológus Lane [2009] szintén arra a következtetésre jut, hogy félperiféria kategóriája használható maradt a közép- és kelet-európai országokra, még ha az EU-tagsággal formálisan be is léptek a centrumba.

intézmények nem tetszőlegesen választhatók ki, hanem csak bizonyos kombinációik működőképesek, és arra akar választ találni, hogy ezek közül melyek versenyképesek. Ezért úgy tűnik, hogy az új tagállamok jelenlegi pozíciójára és jövőbeli fejlődésére vonatkozóan legjobban Porter [1998] kompetitív fejlődésmélettét tudjuk alkalmazni, ami a növekedési pályát nem folytonos függvényekkel próbálja megragadni, hanem időbeli szakaszokra, ha úgy tetszik, stádiumokra bontja, amelyekhez különböző intézményegyüttesek tartoznak. Chikán–Czakó [2009] elhelyezi Portert a nemzetgazdasági és vállalati versenyképességről szóló nemzetközi szakirodalomban, kitérve a Portert érő kritikákra is. Úgy gondoljuk, hogy a következőkben munkásságának azokra a mozzanataira építünk, amelyek időtálló-nak bizonyultak. Porter [1998] a kompetitív fejlődés négy szakaszát különböztette meg, a tényezővezérelt, a beruházásvezérelt, az innovációvezérelt és a jólétvezérelt szakaszt. Az egyes szakaszok nem szükségszerűen követik egymást.

A tényezővezérelt szakaszban egy ország versenyelőnye a természeti erőforrásokból vagy olcsó és viszonylag képzett munkaerőből adódik. A technológia más országokból származik, a hazai cégek csak másolják, utánozzák azokat. Kevés hazai cég kerül kapcsolatba a végfelhasználókkal. A gazdaság érzékeny a világgazdasági ciklusokra. Minden gazdaság keresztülmegy ezen a szakaszon, de kevés jut túl rajta. Vannak olyan államok, amelyek a bőséges természeti erőforrásaik révén ebben a fejlődési szakaszban is magas életszínvonalat értek el (Kanada, Ausztrália).

A beruházásvezérelt szakaszban épül ki a nagyipar, amelyet a piacon elérhető, tehát a legutolsó előtti technológiáival szerelnek fel (a vezető technológiákat nem adják el). A megvásárolt technológiákat már továbbfejlesztik, amibe bekapcsolódnak az egyetemek és a kutatóintézetek. A cégek ebben a szakaszban még mindig standardizáltak, árérzékeny termékekkel versenyeznek, de már külföldön is megjelennek. Az állam szelektív iparpolitikát folytat, ami azt a kockázatot rejti magában, hogy az iparvédelem az érintett csoportok nyomása miatt nem marad időleges, és nem jutnak túl a tényezővezérelt szakaszon.

Az innovációvezérelt szakaszban a hazai vállalatok már képesek maguk is létrehozni új technológiákat, módszereket, nemzetközi szinten, globálisan versenyképesek. A költségverseny folytatódik, de már nem a tényező költségekre, hanem a magas szintű képzettségből, fejlett technológiából származó hatékonyságra épül. A nemzetközi versenyképesség kiterjed a szolgáltatásokra is. A gazdaság a külső sokkokra az előbbi szakaszoknál kevésbé érzékeny. A kormány a közvetlen beavatkozás helyett közvetett módon, az üzleti környezetet fejleszti.

A jólétvezérelt gazdaságban a vállalatok kockázatviselő hajlandósága gyengül, ehelyett inkább több erőfeszítést tesznek a kormányzati politika számukra előnyös befolyásolására. Az innovációk lelassulnak, az iparban krónikusan elégtelen a befektetés. A hazai vállalatokat külföldi cégek vásárolják fel, és globális stratégiájukba integrálják azokat. A romló bérek, növekvő munkanélküliség gyengíti a készletetést a termelékenység javítására, ami további piacvesztést hoz.

Porter empirikus kutatásokkal megalapozott elméletében a nemzetgazdasági előnyöket a *hazai bázisú vállalat* teremti meg. A hazai bázis az a hely (föbnyire ez a székhely is), ahol a vállalat stratégiáját megállapítják, a kulcstermékeket, a széles értelemben vett technológiai eljárásokat előállítják. A hazai bázison található a legtermelékenyebb munkahelyek, a kulcstechnológiák és legfejlettebb szaktudás. A vállalat tulajdona is gyakran a hazai bázison koncentrálódik, de a részvényesek nemzetisége másodlagos. Ameddig a helyi vállalat marad a hazai bázis, azaz fenntartja a tényleges stratégiai, kreatív és technikai ellenőrzést, addig az a nemzetgazdaság élvezzi a legtöbb hasznot, még akkor is, ha a vállalat külföldi befektetők vagy egy külföldi vállalat tulajdona. Porter terminológiáját használva, a közép-kelet-európai gazdaságok a *tényezővezérelt szakaszban* vannak, mert *besorolásukat a hazai bázisú gazdaság alapján* kell megtennünk, ugyanis a nemzetgazdaságok versenyképességét mérlegeljük.¹³

¹³ Schwab [2009] versenyképességi jelentése (World Economic Forum) ezeket az országokat sokkal előnyösebben minősíti, Bulgária kivételével mind az innovációvezérelt vagy az ahhoz vezető átmeneti szakaszban vannak. Az értékelés szempontjai azonban a jelentésben teljesen elszakadtak Porter szempontjaitól, a piaci árfolyamon

Ezek alapján úgy tehetjük fel a kérdést, hogy *van-e egyáltalán járható út az új tagállamok számára* az innovációvezérelt hazai bázisú gazdaság kialakulásához. Ez azért is lényeges, mert az Európai Unió lisszaboni és az EU 2020 stratégiáját úgy is megfogalmazhatjuk, hogy *az integráció egészét innovációvezérelt térséggé kívánják állítani*. Ezeket a stratégiákat az a szemléletet hatja át, amely szerint az új, posztzocialista tagállamok ugyanazon a fejlődési pályán vannak, mint a régi tagállamok, és *a konvergencia csak idő kérdése*.

A térség történelmi múltja óvatosságra int. Berend [2008] szerint a felzárkózás nézőpontjából értelmezhető a 19. század végi Európa gazdaságtörténete is, ami nem hozta meg a Dél- és Kelet-Európa várt sikerét.¹⁴ Magyarország szempontjából Romsics [2008a] a múltra nézve, Mihályi [2010] a múltra és jövőre nézve mutatja be az utolérési kísérletek reménytelenségét. Az egész későn, a második világháború után felzárkózó európai országok közül egyedül Finnország bizonyította meggyőzően, hogy sikerült végigjárnia a tényezővezérelt gazdaságtól az innovációvezérelt gazdaságig vezető utat.¹⁵ A 2008. évi válság a régi kohéziós tagállamokat megrengette, amelyek pedig a felzárkózáshoz komoly mértékű uniós segítséget kaptak, és két-három évtizedes alkalmazkodási időszakon már túljutottak.

Porter [1998] elmélete és a közép-kelet-európai országok elmúlt két évtizede egyaránt azt jelzi, hogy a hosszú távú felzárkózáshoz, az innovációvezérelt szakaszra való áttéréshez a külföldi működőtőke, a külföldi multinacionális vállalatok jelenléte *szükséges, de nem elégséges* feltétel. Annak a gazdaságpolitikának, amelyik az előbbi célt fenntartja, meg kell mondania, hogy a világgazdaság és az európai uniós integráció jelenlegi szakaszában a külföldi tőke bevonására épülő modell *hogyan egészíthető ki* olyan eszköztárral, ami a haza bázisú, innovációvezérelt gazdaság fejlődését lehetővé teszi. Ez jóval többet jelent, mint a kis- és középvállalati szektor gyakran emlegetett fejlesztése. A hazai bázisú vállalatoknak képesnek kell lenniük új technológiák, módszerek létrehozására, azaz nemzetközi szintű versenyképességre. A lakosságnak megtakarításaink növelésével kell gyarapítania a belső forrásokat. Az államháztartás nagy ellátórendszeireivel kapcsolatban egy nagyon törekeny egyensúlyi pontot kell megtalálni. Egyrészt a jóléti szolgáltatások csökkentése megtakarításokra ösztönöz, és a költségvetés fenntarthatósága is erre kényszerít. Másrészt viszont a nemzetközileg versenyképes hazai gazdaság, az ezzel járó erős, széles, jómódú középosztály hiányában nem remélhető, hogy az oktatásból, az egészségügyből, a szociális ellátásból hiányzó állami ráfordítást magánforrásokból pótolni lehetne.¹⁶ Ezért az állam jelentősebb visszavonulása ezekről a területekről a humántőke versenyképességet rontó alacsony fejlettségét eredményezi. Az innovációvezérelt fejlődés a stabil szabályozási környezetet és a magas színvonalú, hosszú távú tervezésre képes közigazgatást is feltételezi. A finn tapasztalatokat figyelembe véve, egy sikeres felzárkózás több évtizedes vállalkozás.

összehasonlított, az egy főre jutó GDP és az ásványi anyagok teljes exportban elfoglalt aránya az országok felosztásának alapja. Kutatásunkban a közép-kelet-európai modell jövőjének megítélésében Porter szempontjai sokkal relevánsabbak, ezért azokat követjük.

¹⁴ A szerző szerint Dél- és Kelet-Európa legtöbb országában a felzárkózás, az iparosítás sikertelen volt, hiába próbálták alkalmazni a *laissez faire* politika nyugati modelljét, ezért a túlzott lelkesedés elpárolgott, terjedőben volt az állami beavatkozás. A szabadverseny rendszer felbomlása már az 1929-es válság, sőt az első világháborús hadigazdaság bevezetése előtt, az 1870-es években elkezdődött.

¹⁵ Finnország számára a korabeli világgazdasági környezet lehetővé tette, hogy a beruházásvezérelt szakaszban az állam részben a tulajdonában lévő nagyvállalatokon keresztül kulcsszerepet játsszon a modernizációban, és a tőkefelhalmozás forrása döntően a nemzeti tőke volt (Török [2001]).

¹⁶ A visegrádi országokban a kétezres évek első évtizedében az oktatási magánkiadások egyöntetűen körülbelül a GDP 0,5 százalékát tették ki. Az Eurostat adatai szerint Csehország 1 százalékpontos, Szlovákia 1,5 százalékpontos elmaradása Lengyelország és Magyarország összes oktatási kiadásához képest az alacsonyabb állami kiadásokból adódik. Az OECD adatbázisában elérhető adatok szerint az egészségügyi kiadások terén Csehországban és Szlovákiában folyamatosan csökkent az állami finanszírozás részaránya 2002 és 2007 között. Csehországban az egészségügyi kiadások GDP-arányos részesedése is monoton csökkent az alatt az öt év alatt, Szlovákiában ingadozott.

Nem túl merész az a feltételezés, hogy a térség országainak túlnyomó többsége belátható ideig nem fog ebbe a fejlődési szakaszba lépni, hanem marad a jelenlegiben, ahol a technikai fejlődés majdnem kizárólagos csatornája a külföldi működőtőkén keresztül tovaterjedő hatás. Ez viszont nem teszi fenntarthatóvá a szociális védelemnek azt a szintjét, ami az európai szociális piacgazdaságot jellemzi.¹⁷ A fejlődés demográfiai korlátaira a múltunk, de az évtizedes távlatokban kitartó, szisztematikus fejlesztésre képes közigazgatási szak tudás is hiányzik ezekben az országokban. A legsúlyosabb teherterhelés a társadalmi tőkében az északi, északnyugati és a közép-kelet-európai országok között fennálló különbség, amit erőteljesen demonstrál az Eurobarometer 2004. évi felmérése (*European Commission* [2005]).¹⁸ Minden olyan kérdésben, ami az állam és az embertársak iránti bizalomra, az együttműködésre, a társadalmi, közösségi aktivitásra, a normakövetésre vonatkozik, az északi országok kiugróan jó eredményt mutatnak fel, míg a közép-kelet-európai országok zárják a sort, többnyire a mediterrán országokkal keveredve.

A térségben minden gazdaságpolitikai cselekvés előfeltétele, hogy valamiképpen feloldódjon a felzárkózáshoz fűzött felfokozott várakozások és a valóságban kialakult intézményrendszer, fejlődési pálya közötti feszültség. Az új tagállamokban kialakuló (államháztartási avagy fizetési mérlegbeli) egyensúlytalanságok mögött nem önmagában az elhibázott gazdaságpolitika áll,¹⁹ hanem azok az irreális várakozások is, amelyeket az adott ország politikai osztályán kívül az egész európai környezet megerősít.²⁰ A várakozások kezelése akkor is megkerülhetetlen feladat, ha valamelyik országban összeállnának az innovációvezérelt fejlődési szakaszhoz vezető út vázolt feltételei, hiszen ennek végigjárásához évtizedekben mérhető erőfeszítésekre van szükség. Ráadásul a lakosság konvergenciavárakozásai nemcsak a folyó jövedelmet veti össze, hanem azokat az életmódbeli lehetőségeket, amelyeket a társadalom felhalmozott vagyona és jóléti ellátásai adnak. A reális helyzet társadalmi feldolgozására külön stratégiát kellene kidolgozni, amelyben utolérési számmisztika helyett jól definiált, gazdaság- és társadalompszichológiailag megalapozott, kézzel fogható és ténylegesen megvalósuló részprogramok sorozata tenné átélhetővé a fejlődést.

Hivatkozások

- AIGINGER, K. [2008]: The Impact of Competition on Macroeconomic Performance. Österreichische Institut für Wirtschaftsforschung, WIFO Working Papers, No. 318. Bécs.
- AIGINGER, K.–GUGER, A.–LEONI, T.–WALTERSKIRCHEN, E. [2007]: Reform Perspectives on Welfare State Models in Global Capitalism. Österreichische Institut für Wirtschaftsforschung, WIFO Working Papers, No. 303. Bécs.
- AMABLE, B. [2003]: The Diversity of Modern Capitalism. Oxford University Press, Oxford.
- ANTALÓCZY KATALIN [2010]: Válság és válságkezelés Németországban. *Külgazdaság*, 54. évf. 5–6. sz. 3–32. o.
- ANXO, D.–NIKLISSON, H. [2006]: The Swedish Model in Turbulent Times: Decline or Renaissance? *International Labour Review*, Vol. 145. No. 4. 339–371. o.

¹⁷ Szlovénia és Magyarország kivételével a posztoszocialista tagállamok 2008-ban a GDP 20 százaléka alatt költöttek szociális védelemre, Lengyelország és Csehország 18, a többiek 16 százalék körül, míg a régi tagállamok átlaga 27 százalék. A 16 százalékos arány az *Európán kívüli angolszász* országokra jellemző.

¹⁸ Az értékrend modern piacgazdaság szempontjából különösen kedvezőtlen magyarországi jellemzőit elemzi a Tárki jelentése (*Tóth* [2009]).

¹⁹ A magyar gazdaságpolitikai ciklusok kiváltó okait több szerző járja körül *Muraközy* [2007] szerkesztette kötetben. A balti államok, Bulgária, Románia gazdasági kisiklását *Csaba* [2008] tárgyalja részletesen.

²⁰ A felzárkózás nem csak az új tagállamokban feszítő kérdés. Az MTI tudósított róla, hogy a hallei gazdasági kutatóintézet szerint a keleti tartományok ötven év múlva érik utol a nyugati tartományokat az egy főre jutó jövedelem tekintetében; ugyanakkor a konzervatív-liberális kormánykoalíció programjában 2019-et rögzítette az életszínvonalbeli kiegyenlítődes céldátumaként (*Kelet-Németország ötven év alatt...* [2009]).

- BALATONI ANDRÁS–TÖRÖS ÁGNES [2010]: Gazdaságfejlesztési modellek empirikus klasszifikációja és a posztosztocialista növekedés szűk keresztmetszete. *Külgazdaság*, 54. évf. 5–6. sz. 33–58. o.
- BEREND T. IVÁN [2008]: Európa gazdasága a 20. században. *História*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- BERROU, J.-P.–CARRINCAZEUX, C. [2005]: La diversité des capitalismes et les pays d'Europe centrale et orientale. Une analyse statistique (Diversity of capitalism and Central and Eastern European Countries. A statistical analysis.) Groupement de Recherches Economiques et Sociales, Cahiers du GRES, 2005-18. <http://cahiersdugres.u-bordeaux4.fr/2005/2005-18.pdf>.
- BÉKÉS, G.–KLEINERT, J.–TOUBAL, F. [2009]: Spillovers from Multinationals to Heterogenous Domestic Firms: Evidence from Hungary. *The World Economy*, Vol. 32. No. 10. 1408–1433. o.
- BIJSTERBOSCH, M.–KOLASA, M. [2009]: FDI and Productivity Convergence in Central and Eastern Europe. European Central Bank, Working Paper Series No. 992. Frankfurt am Main.
- BLANKE, T.–HOFFMANN, J. [2008]: Towards a European Social Model Preconditions, Difficulties and Prospects of a European Social Policy. *International Journal of Public Policy*, Vol. 3. No. 1/2. 20–38. o.
- BOERI, T. [2002]: Social Policy: One for All? Policy Competition and the Welfare State című konferenciára benyújtott tanulmány. CEPII, Hága, november 29–30. <http://www.cepii.fr/anglaisgraph/communications/pdf/2002/29301102/boeri.pdf>.
- BOHLE, D.–GRESKOVITS BÉLA [2007]: A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 16. évf. 2. sz. 7–32. o.
- BUCHEN, C. [2007]: Estonia and Slovenia as Antipodes. Megjelent: *Lane, D.–Myant M.* (szerk.): *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Palgrave Macmillan, Hampshire–New York, 65–89. o.
- CERNAT, L. [2006]: *Europeanization, Varieties of Capitalism and Economic Performance in Central and Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke–New York.
- CHIKÁN ATTILA–CZAKÓ ERZSÉBET [2009]: Versenyképesség vállalati nézőpontban. Megjelent: *Chikán Attila–Czakó Erzsébet* (szerk.): *Versenyben a világgal. Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 35–95. o.
- CSABA LÁSZLÓ [2007]: Átmenet vagy spontán rend(etlenség)? *Közgazdasági Szemle*, 54. évf. 9. sz. 757–773. o.
- CSABA LÁSZLÓ [2008]: Az újfajta makroökonómiai populizmus. *Pénzügyi Szemle*, 55. évf. 4. sz. 592–606. o.
- CSABA LÁSZLÓ [2009]: *Crisis in Economics?* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EBBINGHAUS, B. [1999]: Does a European Social Model Exist and Can It Survive? Megjelent: *Huemer, G.–Mesch, M.–Traxler, F.* (szerk.): *The Role of Employer Associations and Labour Unions in the EMU. Institutional Requirements for European Economic Policies*, Ashgate, Aldershot, 1–26. o.
- EICHHORST, W. [2007]: *The Gradual Transformation of Continental European Labor Markets: France and Germany Compared*. Institute for the Study of Labor, IZA Discussion Paper, No. 2675. Bonn.
- EUROPEAN COMMISSION [2005]: *Social Capital. Special Eurobarometer*, No. 223.
- EUROPEAN COMMISSION [2007]: *Towards Common Principles of Flexicurity: more and better jobs through flexibility and security*. European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, adopted on 27 June 2007, COM (2007) 359 final.
- EUROPEAN COMMISSION [2008]: *Industrial Relations in Europe 2008*. Brüsszel, ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=141&langId=en.
- EUROPEAN COMMISSION [2009a]: *Five years of enlarged Europe*. *European Economy*, No. 1.
- EUROPEAN COMMISSION [2009b]: *Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU–27 Member States (2008–2060)*. *European Economy*, No. 2. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication14992_en.pdf.
- EUROPEAN COMMISSION [2009c]: *Impact of the Current Economic and Financial Crisis on the Potential Output*. *European Economy, Occasional Papers*, 49. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication15479_en.pdf.
- EUROPEAN COMMISSION [2010a]: *Surveillance of Intra-Euro-Area Competitiveness and Imbalances*. *European Economy*, No. 1. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2010/pdf/ee-2010-1_en.pdf.

- EUROPEAN COMMISSION [2010b]: European Economic Forecast Autumn. European Economy, No. 7. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2010/pdf/ee-2010-7_en.pdf.
- EUROPEAN COMMISSION [2010c]: European Competitiveness Report. Commission Staff Working Document, Brussels, SEC(2010) 1276 final.
- FARKAS BEÁTA [2008]: The First Cycle of the Relunched Lisbon Strategy. Megjelent: *Jesien, L.* (szerk.): *European Policy in the Making*. Tischner European University, Krakko, 363–386. o.
- FARKAS BEÁTA [2011]: A piacgazdaság intézményrendszere az Európai Unió új tagállamaiban. *Statiztikai Szemle*, 89. évf. 1. sz. 50–76. o.
- FELDMANN, M. [2007]: The Origins of Varieties of Capitalism: Lessons from Post-Socialist Transition Estonia and Slovenia. Megjelent: *Hancké, B.–Rhodes, M.–Thatcher, M.* (szerk.): *Beyond Varieties of Capitalism. Conflicts, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford University Press, Oxford, 328–350. o.
- GERSL, A.–RUBENE, I.–ZUMER, T. [2007]: Foreign Direct Investment and Productivity Spillovers: Updated Evidence from Central and Eastern Europe. CNB Working Paper Series No. 8. Czech National Bank, Prága.
- GÖRG, H.–HIJZEN, A.–MURAKÓZY BALÁZS [2009]: The role of production technology for productivity spillovers from multinationals: Firm-level evidence for Hungary. *Kiel Working Papers*, No. 1482. Kiel.
- GYÖRFFY DÓRA [2006]: Globális kihívások és nemzetgazdasági alkalmazkodás. A gazdaságpolitikai fejelem intézményesítése Svédországban. *Közgazdasági Szemle*, 53. évf. 6. sz. 540–559. o.
- HALL, P. A.–GINGERICH D. W. [2004]: Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Macro-Economy: An Empirical Analysis. Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Köln, Discussion Paper, No. 5.
- HALL, P. A.–SOSKICE, D. [2001]: An Introduction to Varieties of Capitalism. Megjelent: *Hall, P. A.–Soskice, D.* (szerk.): *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press, Oxford, 1–68. o. <http://kisi.deu.edu.tr/muge.tunaer/VoC.pdf>.
- HALMAI PÉTER [2009]: Felzárkózás és konvergencia az Európai Unióban. *Statiztikai Szemle*, 87. évf. 1. sz. 41–62. o.
- HALMAI PÉTER–VÁSÁRHELYI VIKTÓRIA [2010]: Real convergence in the new Member States of the European Union (Shorter and longer term prospects). *The European Journal of Comparative Economics*, Vol. 7. No. 1. 229–253. o.
- HEIPERTZ, M.–WARD-WARMEDINGER, M. [2008]: Economic and Social Models in Europe and the Importance of Reform. *Financial Theory and Practice*, Vol. 32. No. 3. 255–287. o.
- HERRMANN, S.–WINKLER, A. [2009]: Real Convergence, Financial Markets and the Current Account. *Emerging Europe Versus Emerging Asia*. European Economy, Economics Papers, 362. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication14285_en.pdf.
- IMF [2009]: World Economic Outlook. International Monetary Fund, Washington, DC, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/02/pdf/text.pdf>.
- KAPÁS JUDIT–CZEGLÉDI PÁL [2008]: Technológiai és intézményi változások a munkapiacon és a vállalati szervezetben. Nyugat- és kelet-közép-európai összehasonlítás. *Közgazdasági Szemle*, 55. évf. 4. sz. 308–332. o.
- KARSAI JUDIT [2009]: Az aranykor vége. A kockázatitőke-ágazat fejlődése Közép-Kelet-Európában. *Közgazdasági Szemle*, 56. évf. 1. sz. 46–68. o.
- KELET-NÉMETORSZÁG ÖTVEN ÉV ALATT... [2009]: Kelet-Németország ötven év alatt zárkózik fel. Index, 2009. október 18. http://index.hu/gazdasag/vilag/2009/10/18/kelet-nemetország_ötven_ev_alatt_zarkozik_fel/.
- KIANDER, J. [2004]: Growth and Employment in Nordic Welfare States in the 1990s: A Tale of Crisis and Revival. Government Institute for Economic Research, VATT Discussion Papers No. 33. Helsinki.
- KING, L. P. [2007]: Central European Capitalism in Comparative Perspective. Megjelent: *Hancké, B.–Rhodes, M.–Thatcher, M.* (szerk.): *Beyond Varieties of Capitalism. Conflicts, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford University Press, Oxford, 307–327. o.
- KNELL, M.–SRHOLEC, M. [2007]: Diverging Pathways in Central and Eastern Europe. Megjelent: *Lane, D.–Myant M.* (szerk.): *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Palgrave Macmillan, Hampshire–New York, 40–62. o.

- LANE, D. [2007]: Post-State Socialism: A Diversity of Capitalism? Megjelent: *Lane, D.–Myant, M.* (szerk.): *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Palgrave Macmillan, Hampshire–New York, 13–39. o.
- LANE, D. [2009]: Global Capitalism and the Transformation of State Socialism. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 44. No. 2. 97–117. o.
- LANE, D.–MYANT, M. (szerk.) [2007]: *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Palgrave Macmillan, Hampshire–New York.
- MIHÁLYI PÉTER [2010]: Utolérési kísérletek Magyarországon, 1870–2030. Kézirat, <http://www.econ.core.hu/file/download/szeminar/utoleres.pdf>.
- MURAKÓZY LÁSZLÓ (szerk.) [2007]: *Fecseg a felszín és hallgat a mély*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MYKHENKO, V. [2007]: Strengths and Weaknesses of ‘Weak’ Coordination: Economic Institutions, Revealed Comparative Advantages, and Socio-Economic Performance of Mixed Market Economies in Poland and Ukraine. Megjelent: *Hancké, B.–Rhodes, M.–Thatcher, M.* (szerk.): *Beyond Varieties of Capitalism. Conflicts, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford University Press, Oxford, 351–378. o.
- NORTH, D. C. [2006]: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, New York.
- NÖLKE, A.–VLIEGENTHART, A. [2009]: Enlarging the Varieties of Capitalism. The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics*, Vol. 61. No. 4. 670–702. o.
- PORTER, M. E. [1998]: *The Competitive Advantage of Nations*. Palgrave Hampshire–New York, 2. kiadás.
- RODRIGUES, M. J. [2009]: The European Lisbon Agenda and National Diversity: Key Issues for Policy-Making. Megjelent: *Rodrigues, M. J.* (szerk.): *Europe, Globalization and the Lisbon Agenda*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham–Northampton, 133–148. o.
- ROMSICS IGNÁC [2008a]: Félperiferiától a félperiferiáig. A magyar gazdaság 20. századi teljesítménye. *Rubicon*, 2–3. sz. 4–17. o.
- ROMSICS IGNÁC [2008b]: Suomi titkai. *Rubicon*, 2–3. sz. 86–93. o.
- RYNER, J. M. [2002]: *Capitalist Restructuring, Globalisation and the Third Way. Lessons from the Swedish Model*. Routledge, Abingdon–New York.
- SAPIR, A. [2006]: Globalization and the Reform of European Social Models. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 44. No. 2. 369–390. o.
- SCHUBERT, C. B.–MARTENS, H. (szerk.) [2005]: *The Nordic Model: A Recipe for European Success?* European Policy Center, EPC Working Paper, No. 20. Brüsszel.
- SCHWAB, K. (szerk.) [2009]: *The Global Competitiveness Report 2009–2010*. World Economic Forum, Genf, <https://members.weforum.org/pdf/GCR09/GCR20092010fullreport.pdf>.
- SIEBERT, H. [2006]: Old Europe’s Social Model. A Reason of Low Growth? The Case of Germany. Kiel Institute for World Economics, Working Paper, No. 1291. Kiel.
- SINN, H-W. [2007]: *The Welfare State and the Forces of Globalization*. Ifo Institute for Economic Research at the University of Munich, CeSifo, Working Paper, No. 1925. München.
- STANOJEVIC, M. [2005]: Avoiding Shock Therapy: Trade Unions’ Role in the Transition to a Market Economy in Slovenia. Megjelent: Dimitrova, D.–Vilroks, J. (szerk.): *Trade Union Strategies in Central and Eastern Europe: Towards Decent Work*. International Labour Office, Budapest, 15–62. 201–228. o. http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/2005/105B09_417_engl.pdf.
- SZANYI MIKLÓS [2009]: Tudomány és innováció, avagy mit és hogyan fejlesszen az állam a kis európai országokban? *Külgazdaság*, 53. évf. 5–6. sz. 63–90. o.
- SZANYI MIKLÓS [2010]: A dualitás kérdése a rendszerváltást követő gazdasági fejlődésben. *Competitio*, 9. évf. 1. sz. 71–90. o.
- THITS, M.–KATTEL, R.–KALVET, T.–TAMM, D. [2008]: Catching Up, Forging Ahead or Falling Behind? Central and Eastern European Development in 1990–2005. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, Vol. 21. No. 1. 65–85. o.
- TORLAK, E. [2005]: Foreign Direct Investment, Technology Transfer, and Productivity Growth in Transition Countries. Empirical Evidence from Panel Data. Georg-August-Universität, CEGE-Discussion Paper, No. 26. Göttingen.

- THAKUR, S.–KEEN, M.–HORVÁTH, B.–CERRA, V. [2003]: Sweden's Welfare State. Can the Bumblebee Keep Flying? International Monetary Fund, Washington.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerk.) [2009]: Európai társadalmi jelentés. Társi Zrt., Budapest.
- TÖRÖK ÁDÁM [2001]: A gazdasági modernáció stratégiája Finnországban. Vezetéstudomány, 32. évf. 7–8. sz. 58–73. o., 9. sz. 31–38. o.
- TÖRÖK ÁDÁM [2009]: In-depth comment on the varieties of capitalism in the new Member States. Megjelent: *Rodrigues, M. J.* (szerk.): Europe, Globalization and the Lisbon Agenda. Edward Elgar Publishing, Cheltenham–Northampton, 177–183. o.
- UNCTAD [2008]: World Investment Report 2008. United Nations, New York–Genf.
- UPPENBERG, K.–RIESS, A. [2004]: Determinants and Growth Effects of Foreign Direct Investment. European Investment Bank, Economic and Financial Studies, EIB Papers 3/2004. http://www.eib.org/attachments/efs/eibpapers/eibpapers_2004_v09_n01/eibpapers_2004_v09_n01_a03_en.pdf.